

نگرشی به ظرفیت‌های تقریبی

الازهر

مرتضی مطهری فرد - کارشناس ارشد فقه سیاسی

چکیده

بر همه مسلمین واجب است که از همه‌ی ظرفیت‌های خود در جهت اعتلای اسلام در جهان بکوشند و اندیشه تقریب در جهان اسلام، از مهمترین زیرساخت‌ها و شرط‌های رسیدن به این امر مهم است. در بین ظرفیت‌های متعدد جهان اسلام برای رسیدن به وحدت کلمه و انسجام مسلمین، دانشگاه الازهر از اهمیت وافر و چشمگیری برخوردار است. مقبولیت بالا در بین مسلمین جهان و همچنین پیروان ادیان دیگر، کرسی‌های متعدد علمی در رشته‌های مختلف در دنیا و وجود چهره‌های برجسته علمی و انقلابی از جمله بهترین ابزارهای تقریبی هستند که تمامی این موارد در دانشگاه الازهر به طور بالقوه و یا بالفعل موجود است. در این نوشتار، با بهره‌گیری از سخنان افراد آگاه و رجوع به منابع کتابخانه‌ای در پی تبیینی جامع در این زمینه هستیم.

کلیدواژه‌ها: تقریب، دانشگاه الازهر، وحدت

مقدمه

نشریه حبل‌المتین در راستای رسالت خود که تروج اندیشه‌ی تقریبی است، در این شماره به معرفی موسسه الازهر در مصر می‌پردازد. انتخاب این موسسه از این جهت است که از طرفی وحدت مطلوب لازم است که بین ریشه‌ی صدور اندیشه‌ها باشد و از سوی دیگر، علی‌رغم وجود ظرفیت بالای الازهر، همچنان از این موسسه غفلت می‌شود و تعاملات مراکزی که تلاش برای تقریب می‌نمایند با این مرکز به سطح مطلوب نرسیده و یا اقدامات صورت گرفته از عمق کافی برخوردار نشده است. بنابراین در این مقاله، به طور اجمالی به بررسی ظرفیت‌ها و جهت‌گیری تقریبی این موسسه پرداخته می‌شود.

تاریخچه و ساختار الازهر

الازهر، بزرگترین و عالی‌ترین مؤسسه دینی کشور مصر است که حدود هزار سال قبل در دوران فاطمیون با استمداد از نام مبارک حضرت زهرا^(س) تأسیس شده است. این مرکز، امروزه به پایگاه اصلی صدور اندیشه و فتوای اهل سنت در سراسر جهان تبدیل شده است. الازهر دارای سه بخش «دانشگاه الازهر»، «مجمع البحوث الاسلامیه» و «مشیخه الازهر» است. دانشگاه الازهر: این دانشگاه توسط ریاست دانشگاه الازهر نظارت می‌شود که این ریاست، ۴۵۰ هزار دانشجوی حاضر در دانشکده‌های این دانشگاه را اداره می‌کند؛ دانشجویان این دانشگاه عمدتاً در رشته‌های دینی و در پنجاه ساله اخیر در رشته‌های علوم انسانی و علوم تجربی مانند فلسفه، اقتصاد، تاریخ، پزشکی، رایانه و کشاورزی تحصیل می‌کنند. اکثر دانشکده‌های این دانشگاه در مصر و تعدادی از آنها در سایر کشورهای اسلامی به عنوان شعبه‌های این دانشگاه فعالیت می‌کنند. همه دانشجویان رشته‌های علوم دینی، حافظ کل قرآن هستند، زیرا شرط ورود به رشته‌های علوم دینی دانشگاه الازهر، حفظ کل قرآن مجید است و دانشجویان رشته‌های غیردینی نیز برای ورود باید بخشی از قرآن را حفظ و در طول تحصیل به حفظ کامل قرآن مجید بپردازند. بنابراین همه علمای دینی، اساتید فلسفه، فقه، اقتصاد و نیز پزشکان، مهندسیان رایانه و کشاورزی و دکترهای فارغ‌التحصیل این دانشگاه، حافظ کل قرآن مجید هستند (نشریه افق، ۱۳۸۹، ص ۹).

مجمع البحوث الاسلامیه: این مجمع که بخش دوم الازهر است، جایگاه پژوهشی و علمی دارد. اعزام مبلغ، انتشار مجلات و صدور فتوا در این مجمع با حضور بیش از شصت نفر از متفکران و اندیشمندان بزرگ دینی مصر صورت می‌گیرد و تصمیم‌گیری‌های اصلی در آن انجام می‌پذیرد. ریاست این مجمع با دبیر کل مجمع البحوث الاسلامیه است (همان، ص ۹).

مشیخه الازهر: این بخش، مکتب و دفتر شیخ الازهر محسوب می‌شود و دارای قسمت‌های متعددی از جمله معاهد الازهریه است که شامل مراکز آموزشی دبستانی تا پیش‌دانشگاهی الازهر می‌شود و بیش از ۲/۵ میلیون دانش‌آموز در این مراکز الازهری تحصیل می‌کنند تا به دانشگاه الازهر وارد شوند (همان، ص ۹).

ساختار مدیریتی الازهر

در مورد جایگاه شیخ الازهر و تفاوت آن با رئیس دانشگاه الازهر و مفتی مصر باید گفت که این مقام‌های سه‌گانه کاملاً متغایر بوده و وظایف متفاوتی دارند. شیخ الازهر، عالی‌ترین مقام دینی کشور مصر است که اشراف عالی بر هر سه بخش را به عهده دارد. مفتی مصر، مقامی خارج از الازهر است و از نظر تشکیلاتی به وزارت اوقاف و امور دینی مصر وابستگی دارد. رئیس

دانشگاه الازهر نیز وظیفه نظارت بر دانشگاه الازهر را دارد. انتخاب شیخ الازهر از سال ۱۹۵۰ میلادی توسط بزرگان الازهر صورت می‌گرفت و بزرگان الازهر، سه نفر را از بین خود انتخاب می‌کردند و رئیس جمهوری مصر از میان این آنها، یک نفر را انتخاب می‌کرد که در واقع منتخب خود الازهریون با تأیید حکومت بود، ولی به تدریج این روند تغییر کرد و امروزه رئیس جمهور، اقدام به انتخاب و نصب یک نفر از بزرگان الازهر می‌نماید.

📌 ظرفیت علمی الازهر

دانشگاه الازهر، تربیت استاد معارف اسلامی را برای دانشگاه‌های دنیا طراحی کرد و این پروژه را جدی گرفت. دانشگاه الازهر دارای سه ویژگی برجسته و منحصر به فرد از نظر علمی می‌باشد:

۱. با بیش از هزار سال قدمت، کهن‌ترین دانشگاه اسلامی در جهان اهل سنت به شمار می‌رود.

۲. با حدود نیم میلیون دانشجو، بزرگترین دانشگاه جهان اسلام است.

۳. متنفذترین دانشگاه جهان اسلام می‌باشد. این دانشگاه در اعزام استاد به دانشگاه‌های سراسر دنیا، مقام اول را در اختیار دارد. کمتر دانشگاهی در دنیا است که کرسی اسلام‌شناسی داشته باشد و استادی از الازهر در آن مشغول به تدریس نباشد (زمانی، ۱۳۹۵ش).

زیربنای همه راه‌حل‌ها در جهان اسلام، نزدیک شدن افکار مسلمین به یکدیگر و تفاهم آنها با هم است که از شناخت صحیح عقاید هر دسته و یافتن امور مشترک میان آنها به دست می‌آید. اگر این آگاهی حاصل شود، می‌توان از همان جهت در حل و رفع امور اختلافی اقدام کرد (حسینی طباطبایی، ۱۳۱۴ش، ص ۱۰۲) که این ظرفیت در دانشگاه الازهر قابلیت استفاده دارد.

📌 شخصیت‌های برجسته

علاوه بر شماری از دانشمندان و استادان عصر فاطمی، می‌توان به افرادی دیگر نیز اشاره نمود که در طول سالیان متمادی باعث سربلندی و شکوه الازهر بوده‌اند. استادان و دانشمندان بزرگ که آوازه آنان جهانی است، عبارتند از:

ابوحفص ابن فارض مصری؛ بزرگ‌ترین سراینده اشعار عرفانی به زبان عربی، قاسم بن فیره شاطبی ضریر؛ پیشوای قاریان مصر و عالم در لغت و نحو، حسن بن خطیر فارسی؛ فقیه بزرگ حنفی و عالم در ریاضی، طب، تفسیر و لغت و ابومحمد قاسم بن علی ابن عساکر.

همچنین از گزارش ابن بطوطه، جهانگرد معروف چنین برمی‌آید که کسانی مانند شرف‌الدین

عیسی بن مسعود زواوی مالکی؛ مدرس فقه و حدیث و قوام‌الدین، صاحب فتوا در تمامی مذاهب اهل سنت در الازهر تدریس می‌کردند. در اعصار بعدی نیز دانشمندانی که در زمینه‌های ادبی، تاریخ، جغرافیا، علوم دینی، مذهبی، حدیث و دیگر شاخه‌های علوم انسانی و دانش‌های عقلی درخشیده‌اند، بیش‌تر از سرزمین مصر و در شمار استادان و دانش‌آموختگان الازهر بودند.

ابوالحسن علی بن یوسف لخمی شطنوفی شافعی، از استادان برجسته علم قرائت قرآن؛ شهاب‌الدین احمد بن عبدالوهاب نویری، مؤلف نه‌پایه‌الارب فی فنون الادب؛ احمد بن فضل‌الله عمری، نویسنده کتاب مسالک الابصار فی ممالک الامصار؛ احمد بن علی قلقشندی، صاحب صبح الاعشی فی صناعه الانشاء؛ ابن حجر عسقلانی، دانشمند مشهور در تاریخ فقه و حدیث؛ کمال‌الدین ابوالبقاد میری، مؤلف کتاب معروف حياه الحيوان الكبرى؛ تقی‌الدین ابوالعباس مقریزی، دانشمند بلندآوازه مصری؛ جلال‌الدین سیوطی، ادیب و اندیشمند معروف از جمله استادان و دانشمندان الازهر بودند.

شخصیت‌های برجسته الازهر نقش مهمی در رسیدن به تقریب می‌توانند ایفا نمایند. برای نمونه، در میان علمای اهل سنت شیخ محمود شلتوت، شیخ بزرگوار «الازهر» در زمان جمال عبدالناصر با فتوای به یادماندنی خود، اولین قدم را در این مورد برداشت و مذهب جعفری و فقه شیعه را به عنوان یک مذهب رسمی و فقهی تأیید کرد (بی‌آزار شیرازی، ۱۴۱۳ق، ص ۲۰۱). بنابراین الازهر با داشتن چهره‌های متعدد شناخته شده و تأثیرگذار، چه در تاریخ خود و چه در دوران معاصر می‌تواند موجب گفتمان‌سازی تقریبی گردد.

❖ رویکرد تقریبی

مؤلفه‌ی محوری و اصلی که در اصطلاح امت نهفته است، وحدت مذهبی و دین است. امت، جامعه‌ای است که در آن، افرادی که دارای ایمان، هدف، ایدئولوژی، تعهد و انگیزه هستند، با یکدیگر اعلام اتحاد می‌نمایند؛ به این نیت که در راه تأمین اهداف مقدس مشترک خود کوشش و جهاد نمایند. اسلام با تأسیس این مفهوم، نوعی تعهد و مسئولیت که به دنبال خود، نهضت و انقلاب را برای تأمین هدف مشترک در بردارد، به وجود آورده است (بیگدلی، ۱۳۷۴ش، صص ۷۵-۷۷). برای پی بردن به رویکرد تقریبی در الازهر، باید اصول تقریب را به درستی بشناسیم و وضعیت موجود را با شاخه‌های تقریب منطبق نماییم. «وحدت اسلامی» به معنی همکاری و تعاون پیروان مذاهب اسلامی براساس اصول مسلم و مشترک اسلامی و اتخاذ موضع واحد برای تحقق اهداف و مصالح عالیه امت اسلامی و موضع‌گیری واحد در برابر دشمنان اسلام است (تسخیری، ۱۳۸۳ش، ص ۱۴۸). پس اندیشه تقریبی باید بر اساس تعریف وحدت صورت گیرد و سه هدف زیر را دنبال نماید:

۱. نفی دشمنان اسلام کند.
۲. همکاری و تعاون بین پیروان مذاهب ناظر بر اهداف و مصالح عالیه‌ی امت اسلامی پدید آورد.
۳. لازمه تحقق دو امر قبلی، نفی و مقابله با عناصر ضد اندیشه تقریب نیز هست. برای مورد اول در الازهر، اتفاقات زیادی دال بر وجود این تفکر وجود دارد. برای نمونه تیسیر التمیمی، قاضی القضاة وقت فلسطین در گفتگو با «المصری الیوم» در سال ۱۳۸۹ ش خواستار سفر مسلمانان و مسیحیان مناطق مختلف جهان به قدس اشغالی شده بود تا با برنامه‌های صهیونیست‌ها در یهودی‌سازی قدس اشغالی مقابله شود. وی به ویژه از دکتر «احمد الطیب» و پاپ «شنود هسوم» اسقف ارتدوکس‌ها در مصر خواسته بود تا به قدس اشغالی سفر کنند، اما شیخ الازهر با رد این دعوت گفته بود: «من سفر به قدس و مسجدالاقصی را در شرایط کنونی رد می‌کنم و از مسلمانان نیز می‌خواهم که با گذرنامه‌های اسرائیلی به این سفر نروند، چون این به معنی قبول کردن و به رسمیت شناختن اسرائیل است.» در این زمینه، از آیه «وَلَا تَرْكَبُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَيَمَسَّكُمُ النَّارُ...» (هود، ۱۱۳) بر حرمت گرایش و میل به حاکمان ستمگر، هر چند به مقدار اندک، استدلال شده است.

در مورد دوم نیز باید گفت که تفکر تقریب در درون الازهر نهادینه شده است و الازهری‌ها به همکاری با شیعه باور و اعتقاد دارند. این مورد، مخصوصاً پس از به رسمیت شناختن مذهب شیعه از دوران آیت‌الله بروجردی رنگ و بوی تازه‌ای به خود گرفت (زمانی، ۱۳۹۵ ش). این عمل همواره مورد سفارش آیت‌الله خامنه‌ای نیز بوده است؛ چنان که ایشان می‌فرماید: «اساساً نفی مذاهب مشکلی را حل نمی‌کند، بلکه اثبات مذاهب مشکلات را حل می‌کند» (بیانات رهبری در دیدار مهمانان کنفرانس وحدت اسلامی ۱/۵/۱۳۷۶).

ارادت الازهر و الازهری‌ها به اهل بیت^(ع)، یکی دیگر از شاخص مهم تقریب در مصر است و اهل تسنن به مقامات علمی و معنوی ائمه^(ع) اعتقاد دارند. اعتقاد به مقامات معنوی اهل بیت^(ع) در مصر تا حدی است که بعضاً (همانند شیعیان) معتقدند که ائمه^(ع) واسطه فیض می‌باشند (زمانی، ۱۳۹۵ ش). در قاهره، سه زیارت‌گاه وجود دارد که به نوعی کعبه دل‌های مشتاق می‌باشد و این، ظرفیتی بزرگ برای تقریب است:

۱. حرم امام حسین^(ع)، رأس الحسین یا مسجد سیدنا الحسین که زیارت‌گاه اصلی مردم مصر به شمار می‌رود. اهل سنت در این محل زیارت‌نامه می‌خوانند؛ در این مکان، ضریح وجود دارد و مردم در و دیوار و ضریح را بوسیده، از آنها تبرک بسته و به امام متوسل می‌شوند. بزرگترین نماز جمعه اهل تسنن مصر در این مکان برگزار می‌شود. گفتنی است که در ایام میلاد امام حسین^(ع) ده شب جشن در این محل مقدس برگزار می‌شود و

مراسم خطابه، مداحی، نذری‌پزی و توزیع شربت و شیرینی وجود دارد. اهل تسنن مصر در این مراسم، گوی سبقت را از شیعیان هم ربوده‌اند.

۲. حرم حضرت زینب^(س) که در این مکان مقدس نیز ضریح و بارگاه وجود دارد و نماز جمعه برقرار می‌شود. در ایام تولد حضرت زینب^(س) نیز یک هفته مراسم جشن برگزار می‌گردد.

۳. زیارت‌گاه سیده نفیسه، نوه امام حسن مجتبی^(ع) و عروس امام جعفر صادق^(ع) (همان).

در مورد سوم نیز سخن ما ناظر به جریان وهابیت و تبلیغات سوء عربستان سعودی در سطح جهان است که به بدنام شدن اسلام و همچنین اختلاف‌افکنی بین مذاهب منجر شده است. رسیدن به آرمان تقریب، بدون نفی این جریان‌ها قابل حصول نیست. ضدیت با وهابیت، یکی از مهمترین شاخصه‌های تقریب در مصر می‌باشد و الازهر همانند دژی در مقابل وهابیت ایستاده است. با وجود آن که عربستان هزینه‌های زیادی برای داخل کردن وهابیت در مصر نموده است، اما به موفقیتی دست نیافته است و این امر صرفاً به علت قدرت تأثیرگذاری الازهر می‌باشد. همچنین اکثر اهل سنت مانند الازهر و دیگر علمای سنی از داعش ابراز برائت می‌کنند، اما به دلیل برخی مسائل مانند جنگ داعش با بشار اسد که آن‌ها راضی به این جنگ هستند، میزان موضع‌گیری آنها به اندازه‌ی شیعیان نیست (زمانی، ۱۳۹۵ش). با این وجود، همین که الازهر حمایت از داعش نمی‌کند، در واقع برای مسلمین جهان نوعی روشنگری از تضاد اندیشه افراط، تکفیر و تروریسم با اسلام است، چرا که مسلمین جهان آموزه‌های اسلام را غالباً از نظریات دانشگاه الازهر اخذ می‌کنند و آن را میزان می‌دانند.

ناگفته نماند که هرچند مذهب تشیع به رسمیت شناخته می‌شود و کرسی‌های علمی در این دانشگاه برای تشیع کم و بیش وجود دارد، ولیکن تنها امری که گاهی به تقریب لطمه می‌زند، مقابله با ترویج و تبلیغ تشیع در مصر است که به نظر می‌رسد این یک جریان در الازهر نباشد؛ بلکه تنها سلیقه‌ی شخصی تعداد محدودی از روسای آن باشد که بعد از انقلاب مصر واقع شده است و این آفت باید با تصمیمات درست از مسیر تقریب حذف شود.

❖ فعالیت‌های تقریبی

فعالیت‌های مشترک وزارت اوقاف و الازهر مصر، از تلاش‌های مجدانه و پیگیر استادان حکایت می‌کند که همه بضاعت علمی خویش را به صحنه آورده‌اند. برخی از این فعالیت‌ها که زیر نظر استادان مجرب انجام می‌پذیرند، به شرح زیر است:

بررسی کتب مذهبی، نظارت بر مجامع و سمینارهای اسلامی، کنترل نظام آموزشی و آموزش‌های مذهبی در مدارس غیردولتی، انجام پژوهش‌های اسلامی و قرآنی، ارائه آموزش‌های تبلیغی-مذهبی به افراد مختلف، انتشار کتب و نشریات مذهبی، بررسی فعالیت‌های مختلف

فرهنگی-هنری و تطبیق آن‌ها با ارزش‌های اسلامی، برگزاری مسابقات بین‌المللی قرائت قرآن و تحقیق در زمینه وضعیت زندگی و مسائل مسلمانان از جمله فعالیت‌های الازهر است که ظرفیت ترویج اندیشه تقریب را به میزان قابل ملاحظه‌ای داراست.

از راهکارهای اساسی برای تحقق وحدت بین شیعیان و اهل سنت این است که نخبگان و اندیشمندان شیعه و سنی ضمن التزام به مواضع مذهبی خود، صادقانه در راه تقویت و اقتدار امت اسلامی گام بردارند و در این مسیر، الازهر بستری فوق‌العاده مفید را به طور بالقوه داراست. تحقق وحدت شیعیان و سنی‌ها نیازمند تبادل علمی و دادوستد دانش میان آنهاست، همچنین تبادل اطلاعات و دانش به‌طور مستقیم نیز یکی از راه‌های از میان رفتن سوءبرداشت‌ها است. عرضه کتاب‌های مرجع عالمان و پیشوایان مذاهب به یکدیگر از دیگر راهکارهای تحقق وحدت دنیای شیعه و سنی است. همچنین تقریر و تدریس رشته فقه مقارن با مذاهب اسلامی دیگر و کلام مقارن اسلامی از دیگر مسیرهایی است که دانشگاه الازهر توان بالقوه بسیار بالایی در این زمینه دارد و کارهایی نیز در این زمینه صورت گرفته است (همان).

علاوه بر صدور فتوا و عمل بر طبق فقه شیعه، کرسی درسی نیز برای تقریر فقه جعفری در جامعه الازهر مصر بنیان گذاشته شد. شیخ محمود شلتوت در نامه‌ای به محمدتقی بافقی آورده است: «تقریر دراسة فقه المذاهب الاسلامیة الشیعیة مع مذاهب السنیة فی الازهر و فی کله الشریعة علی وجه المخصوص» و در این راستا برای ارائه تفکر دارالتقریب مجله «رسالة الاسلام» نیز برای فکر تقریبی بین مسلمانان چاپ و انتشار یافت و اهداف آن بیان شد که: «لیس من غایة التقرب بین المذاهب أن یتربک السنی مذهبہ أو الشیعی مذهبہ انما غایة التقرب أن یتعد الجميع حول الاصول المتفق علیها» (فیومی، بی‌تا، ص ۹۴)

اصولاً اختلاف، امری طبیعی (حجرات، ۱۳) و ناگزیر (هود، ۱۱۸) است و در مواردی موجب پویایی می‌شود؛ چنان‌که پیامبر اکرم می‌فرماید: «اِخْتِلَافُ أُمَّتِي رَحْمَةٌ... اِخْتِلَافُ أُمَّتٍ مِنْ رَحْمَتِ اسْت» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۵۵). البته تفاسیر حول این فرمایش پیامبر (ص) مختلف است؛ ولیکن یکی از موارد رحمت این است که این اختلاف موجب ترویج دین را فراهم می‌نماید.

از دیگر فعالیت‌های پیشین الازهر که دال بر اندیشه تقریبی در آن است، می‌توان به تعاملات با آیت‌الله بروجردی اشاره نمود که در دارالتقریب همکاری داشته‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹ش، ص ۲۷۰). دارالتقریب به همت عالمان سنی و رؤسای الازهر و «حاج شیخ محمدتقی قمی» - که برای تدریس قبل از دهه ۲۰ به مصر رفته بود- در سال ۱۳۲۵ش تأسیس شد و مورد حمایت آیت‌الله بروجردی از ایران و آیت‌الله شیخ محمدحسین کاشف‌الغطاء از عراق و آیت‌الله عبدالحسین شرف‌الدین از لبنان قرار گرفت.

پس از اشغال فلسطین، دانشگاه الازهر، به دلیل قدمت تاریخی آن و عوامل محیطی و ظهور

عالمانی چون سید جمال‌الدین اسدآبادی شیعه و شیخ محمد عبده سنی و شاگردان آنها در مصر، به مسئله فلسطین، بیش از سایر مراکز علمی جهان، ندای وحدت را سر داد.

جمع‌بندی

الزهر با داشتن ظرفیت‌های کمی و کیفی بالا از لحاظ علمی و نفوذ و تأثیرگذاری قابل توجه بر روی مسلمین جهان، دارای قابلیت‌های زیادی جهت ترویج اندیشه تقریبی است. الزهر از این جهت که از لحاظ ماهیت دارای تعلقات اهل سنت است، بسیار زیاد می‌تواند موثرتر در مقابل فرهنگ تکفیر و خشونت که از وهابیت و عربستان سعودی نشأت گرفته، بایستد که این مورد برای شیعیان دشوارتر است. وجود شخصیت‌های برجسته الزهر و کرسی‌های علمی-تخصصی این موسسه، بهترین امکانات جهت گفتگوهای مذهبی و رفع شبهات و کدورت‌ها بین مذاهب فقهی است. به طور کلی، عاملی که می‌تواند در برابر تلاش‌های عربستان سعودی بایستد، همین ظرفیت‌های الزهر است که البته نیازمند تعامل بیش از پیش با مراکز تشیع دارد. از این رو، بسیار مطلوب است که بین حوزه علمیه قم که مرکز تشیع در دنیاست و دانشگاه جامعه المصطفی که گستره‌ی بین‌المللی دارد با الزهر تفاهم-نامه‌هایی مبنی بر همکاری در همه زمینه‌ها ایجاد شود تا گفتمان تقریب گسترش یابد و عزت ذاتی امت اسلامی در جهان احیا گردد.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، آگاه، ۱۳۷۶.
۳. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم، همراه با بنیان‌گذاران تقریب، تهران، مجله رساله‌التقریب، سال اول، شماره اول، ۱۴۱۳ ق.
۴. بیگدلی، علی، تاریخ اندیشه‌ی سیاسی در غرب از طالس تا مازکس، تهران، لادن، ۱۳۷۴.
۵. تسخیری، محمدعلی، درباره وحدت و تقریب مذاهب اسلامی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۳.
۶. حسینی طباطبایی، مصطفی، راهی به سوی وحدت اسلامی، بی‌نا، ۱۳۱۴.
۷. زمانی، محمدحسن، مصاحبه با حجت‌الاسلام محمدحسن زمانی معاون امور بین‌الملل حوزه‌های علمیه کشور و رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران در مصر، ۱۳۹۵.
۸. طبرسی، احمد بن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، ج ۲، تصحیح محمد باقر خراسان، مشهد، مرتضی، ۱۴۰۳ ق.
۹. مکارم شیرازی، ناصر، «مصاحبه با آیت‌الله مکارم شیرازی»، چشم و چراغ مرجعیت، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۹ ش.
۱۰. نشریه افق حوزه، همه چیز درباره الزهر مصر و شیخ جدید آن، شماره ۲۷۰، ۲۹ اردیبهشت ۱۳۸۹.
۱۱. بیانات رهبری در دیدار شرکت‌کنندگان در اجلاس جهانی اساتید دانشگاه‌های جهان اسلام و بیداری اسلامی ۱۳۹۱/۹/۲۱ در سایت www.khamenei.ir.
۱۲. بیانات رهبری در دیدار مهمانان کنفرانس وحدت اسلامی ۱۳۷۶/۵/۱ در سایت www.khamenei.ir.